

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

QORAQALPOQ TILIDA EVFEMIZMLARNING PRAGMATIK VAZIFALARI

Jannazarova Jamila Reipnazar qizi

Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, tayanch doktorant.

e-mail: jjannazarova@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7788-9503>

Annotatsiya.

Maqolada qoraqalpoq tilidagi evfemizmlarning pragmatik vazifalari notiqlik nutqlari, badiiy adabiyot va folklor materiallari asosida ko'rib chiqiladi. Notiqlik nutqlaridagi didaktema, allyuziya va evfemizmlarning o'zaro bog'liqligi, o'lim, boylik va kambag'allik, ichkilikbozlik hamda spirtli ichimliklarga oid evfemizmlar, shuningdek, ellipsis va abbreviatsiya kabi evfemizatsiya usullari tahlil qilinadi. Evfemizmlarning tinglovchi his-tuyg'ularini asrash, so'zlovchi obro'sini saqlash va kommunikativ noqulaylikni yumshatish kabi pragmatik vazifalari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: evfemizm, pragmatika, notiqlik nutqlari, didaktema, allyuziya, ellipsis, abbreviatsiya.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЭВФЕМИЗМОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Жанназарова Жамила Рейпназар кизи

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, докторант базовой докторантуры.

Аннотация.

В статье рассматриваются прагматические функции эвфемизмов в каракалпакском языке на материале ораторской речи, художественной литературы и фольклора. Анализируются взаимосвязь дидактем, аллюзий и эвфемизмов в ораторской речи, эвфемистические обозначения смерти, богатства и бедности, пьянства и алкогольных напитков, а также такие способы эвфемизации, как эллипсис и аббревиация. Выявляются прагматические функции эвфемизмов, направленные на сохранение эмоционального комфорта слушателя, поддержание репутации говорящего и смягчение коммуникативного дискомфорта.

Ключевые слова: эвфемизм, прагматика, ораторская речь, дидактема, аллюзия, эллипсис, аббревиация.

PRAGMATIC FUNCTIONS OF EUPHEMISMS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Jannazarova Jamila Reipnazar qizi

Karakalpak Research Institute of Humanities, Doctoral Student (PhD).

Abstract.

The article examines the pragmatic functions of euphemisms in the Karakalpak language based on materials from oratory, literary works, and folklore. It analyzes the interrelationship between didactemes, allusions, and euphemisms in oratorical discourse; euphemistic expressions related to death, wealth and poverty, alcoholism, and alcoholic beverages; as well as euphemization techniques such as ellipsis and abbreviation. The study identifies the pragmatic functions of euphemisms in protecting listeners' feelings, preserving the speaker's reputation, and mitigating communicative discomfort.

Keywords: euphemism, pragmatics, oratorical discourse, didacteme, allusion, ellipsis, abbreviation.

Kirish. Evfemizmlar faqat leksik birlik emas, balki so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatni tartibga soluvchi pragmatik vosita hamdir. Ular muayyan kommunikativ vaziyatda so'zlovchining maqsadi, tinglovchining his-tuyg'ulari va ijtimoiy me'yorlarga muvofiq tanlanadi. Qoraqalpoq tilida evfemizmlarning pragmatik imkoniyatlari, ayniqsa, notiqlik so'zlarida, folklorda va badiiy adabiyotda yaqqol namoyon bo'ladi. Maqolaning maqsadi — qoraqalpoq tilidagi evfemizmlarning asosiy pragmatik vazifalari va evfemizatsiya usullarini aniqlash.

TADQIQOT METODLARI VA MATERIALLARI

Tadqiqotda tavsifiy, lingvokulturologik, semantik va qiyosiy tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqot materiali sifatida notiqlik so'zlari, folklor namunalari va qoraqalpoq yozuvchilarining asarlari olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xalq donoligining o'ziga xos shakllaridan biri bo'lgan notiqlik so'zlari milliy madaniyatimiz, ma'naviy qadriyatlarimiz va til boyligimiz mujassam bo'lgan yuksak san'at turlaridan biri hisoblanadi. Notiqlik nasrining badiiy tabiati, uning ta'sirchanligi va estetik imkoniyatlarini aniqlashda matn tarkibidagi ma'noli til unsurlarini lingvistik jihatdan tadqiq etish alohida ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan notiqlik so'zlari mazmunida ta'lim-tarbiyaga yo'naltirilgan g'oyalarni yetkazuvchi didaktemalar, tarixiy va madaniy manbalarga bilvosita ishora qiluvchi allyuziyalar, shuningdek, salbiy yoki to'g'ridan-to'g'ri aytish noqulay bo'lgan tushunchalarni yumshatuvchi evfemizmlarning vazifalarini tahlil qilish zarur.

Notiqlik so'zlarining mazmuniy tuzilishida didaktemalar salmoqli o'rin tutadi. Didaktema — matnning ta'limiy va

tarbiyaviy mazmunini shakllantiruvchi, muayyan g'oya, axloqiy qoida yoki hayotiy tamoyilni yetkazishga yo'naltirilgan strukturaviy birlik. Bunday birliklar xalq og'zaki ijodida, folklorida va notiqlik san'atida keng qo'llaniladi.

Ilmiy adabiyotda didaktima epistemologik birlik sifatida ko'rib chiqilib, uning lingvistik tasvir vositasi va ta'sir etuvchi birliklar qatoridagi o'rni qayd etiladi. Lingvosemiotik va kommunikativ-axborot tuzilmasi sifatida didaktimaning funksional vazifasi didaktik ta'sir subyekting niyatini to'g'ri aks ettirishdan iborat. Uning asosiy vazifasi tinglovchi ongida dunyo va uning ayrim hodisalari haqidagi bilimlar, tushunchalar va obrazlarni shakllantirish hamda mustahkamlashdir [1]. Notiqlik so'zlarida didaktimalar notiqning o'z so'zlari orqali bayon qilinishi mumkin. Shuningdek, notiq o'z fikrini dalillash va uning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ota-bobolardan qolgan maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalanadi. Bunday holda xalq donoligi notiqning shaxsiy qarashlarini mustahkamlab, uning so'ziga ishonch va obro' qo'shadi.

Masalan, Buqish biyning Buxoro qozisiga aytgan so'zida ota-bobolardan qolgan hikmatli fikrni o'z so'zlari bilan uyg'unlashtirib berganini ko'ramiz:

«Buqish: "Biy bo'lg'ing kelsa, qozilikdan qolma, boy bo'lg'ing kelsa, qozoningga harom solma", — degan otamizning so'zi bor edi. Biz ham bobolar yo'lidan yurdik, da'voni, qozilikni ko'rdik, boy bo'lmasak ham, qozonimizni halol tutdik, — debdi» [2].

Bu misolda Buqish biy o'z so'zining mazmunini mustahkamlash uchun xalq orasida azaldan shakllangan hikmatli so'zga tayanadi. «Otamizning so'zi bor edi» degan fikr orqali u an'anaviy tajriba va axloqiy qoidani yodga soladi. «Biy bo'lmoqchi bo'lsang, qozilikdan qolma, boy bo'lmoqchi bo'lsang, qozoningga harom solma» degan maqol orqali esa hokimiyat adolatga, boylik esa halollikka asoslanishi kerakligi uqtililadi.

Demak, bu didaktimaning asosiy vazifasi tinglovchiga muayyan axloqiy yo'nalish berish bilan birga, notiqning shaxsiy fikriga dalillilik va ishonchlik sifatlarini qo'shishdan iborat. Xalq donoligiga tayanish orqali notiq o'z so'zining mazmunini chuqurlashtirib, tinglovchiga ta'limiy ta'sir ko'rsatadi.

Notiqlik so'zlarida matnning badiiy va ma'naviy imkoniyatlarini kengaytiruvchi usullardan biri — allyuziya. Allyuziya deganda muayyan tarixiy voqea, tarixiy shaxs, adabiy asar, mifologik syujet yoki xalqqa ma'lum bo'lgan boshqa madaniy manbaga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita ishora qilish tushuniladi.

Allyuziyaning o'ziga xosligi shundaki, unda nazarda tutilgan voqea yoki shaxs to'liq tavsiflanmaydi, balki unga xos ayrim belgi, nom yoki xususiyat orqali tinglovchiga ishora qilinadi. Shu sababli allyuziyani to'liq tushunish tinglovchining tarixiy, adabiy va madaniy bilimlari bilan chambarchas bog'liq. Agar tinglovchi ishora qilingan manba bilan oldindan tanish bo'lsa, matnning yashirin va qo'shimcha ma'nolarini ham anglay oladi.

Allyuziya matnning semantik va stilistik tuzilishini boyitib, asar qismlari o'rtasida ma'naviy bog'liqlik yaratadi. U tinglovchi ongida muayyan assotsiatsiyalarni yuzaga keltirib, personajlarga tavsif berish, voqeaning madaniy-tarixiy kontekstini ochish va matnning umumiy g'oyaviy mazmunini chuqurlashtirishga xizmat qiladi [3].

Masalan, «Bu odamga Edigening jasorati yetishmaydi» degan gapda Edige nomi orqali uning botirlik xususiyati nazarda tutiladi. Bu yerda Edige to'g'ridan-to'g'ri tavsiflanmagan, balki uning nomi tinglovchiga ma'lum tarixiy-epik obrazni yodga soladi. Demak, allyuziya qisqa til shakli orqali keng ma'naviy mazmunni yetkazish imkonini beradi.

Erejep biyning Qabil beglarbegi, Oraz otaliq, Turim biy, Adil biy va Arzi biylar haqidagi fikri ham tarixiy allyuziyaning mazmunli namunasidir:

«Xan qasinda siyli adam,
Kosemlikke Qabil zor,
Söz hasılın saylağan,
Sheshenlikke Turım zor,
Qara kúshi sıymağan,
Ógizlikke Oraz zor,
Tuwrı sózden taysımağan,
Qarashağa Ádil zor,
Erđın qádirin oylağan,
Arashağa Arzı zor,
Bárin ayt ta, birin ayt,
Tamashağa hárkim zor,
Maylısheńgelden ótken soń,
Qaratawğa jetken soń,
Hámmeden de dákeń zor» [4].

Bu notiqlik satrlarida har bir tarixiy shaxsning muayyan xususiyati qisqa va obrazli tarzda ko'rsatiladi. Qabil — yetakchilik, Turim — notiqlik, Oraz — kuch-quvvat, Adil — adolat, Arzi — urning qadrini bila olish xususiyatlari bilan bog'langan. Shu orqali notiq taniqli shaxslarning ismlarini tilga olibgina qolmay, ular haqida xalq ongida shakllangan tasavvurlarga ham ishora qiladi. Bu yerda allyuziyaning pragmatik vazifasi ham yaqqol ko'zga tashlanadi: u tinglovchining tarixiy xotirasida saqlangan bilimlarni faollashtirib, matnni chuqurroq idrok etishiga sharoit yaratadi. Shu bilan birga, taniqli shaxslarga qilingan ishoralar notiqlik so'ziga tarixiylik, badiiylik va ma'naviy salmoq qo'shadi. «Hámmeden de dákeń zor» (hammadan ham otang zo'r) degan yakunlovchi satrda notiqning o'ziga ham ko'chma tarzda ishora qilinib, hazil bilan chin qorishgan ohang paydo bo'ladi. Natijada allyuziya notiqlik so'zining ko'p qatlamli ma'nosini shakllantiruvchi stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Notiqlik so'zlaridagi evfemizmlarning vazifasi

Notiqlik so'zlarining badiiy va stilistik imkoniyatlarini oshiruvchi til vositalaridan biri — evfemizmlardir. Ayniqsa,

xalq og'zaki ijodining qadimgi namunalari evfemizmlarning keng qo'llanilishi xalqimizning irim-taqlari, an'analari, diniy-mifologik tasavvurlari va ijtimoiy-axloqiy me'yorlarining tilda aks etganini ko'rsatadi [5]. Evfemizmlar to'g'ridan-to'g'ri aytilganda salbiy, noqulay, uyatli yoki qo'pol deb qabul qilinadigan tushunchalarni boshqa, yumshoqroq va xushmuomalaroq til birliklari orqali yetkazishga xizmat qiladi. Shu sababli ular notiqlik so'zlarida nafaqat badiiy vosita, balki kommunikativ qulaylikni ta'minlovchi pragmatik mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi. Evfemistik almashtirish orqali so'zlovchi tinglovchining his-tuyg'ulariga hurmat bilan munosabatda bo'ladi, noqulay vaziyatlarning oldini oladi va fikrning salbiy emotsional ta'sirini pasaytiradi. Bu holat evfemizmlarning milliy o'dob me'yorlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Evfemizmlarning til madaniyatidagi o'rni haqida: «Har bir tildagi evfemizmlar sinonim so'zlarning ekvivalentlari sifatida qo'llanilib, tilning madaniy darajasi oshishiga yordam beradi», — degan fikrni keltirish mumkin. Bu qarash evfemizmlar faqat leksik almashtirish vositasi emas, balki nutq madaniyatini takomillashtiruvchi til mexanizmi ekanligini ko'rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, notiqlik so'zlarida didaktema, allyuziya va evfemizmlar o'zaro bog'liq holda matnning mazmuniy, semantik, stilistik va pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Didaktemalar xalq donoligi va ta'lim-tarbiyaga yo'naltirilgan fikrlarni yetkazib, tinglovchi ongiga axloqiy ta'sir ko'rsatadi. Allyuziyalar tarixiy va madaniy bilimlarni faollashtirib, matnning yashirin ma'nosini chuqurlashtiradi. Evfemizmlar esa salbiy yoki noqulay tushunchalarni yumshatish orqali xushmuomalalik, odoblilik va o'zaro hurmatni saqlashga xizmat qiladi.

Shu sababli bu til birliklarini notiqlik so'zlari tarkibida kompleks tarzda tadqiq etish xalqning milliy dunyoqarashi, axloq-odob me'yorlari, tarixiy xotirasida saqlangan qadriyatlari va til madaniyatini chuqurroq ochib berish imkonini yaratadi.

V. Vinogradovning fikricha: «Leksikologiya — bu tilning lug'at tarkibi va so'zlarning ma'nolari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda nutqda qo'llanilishini o'rganuvchi fan». Uning qarashiga ko'ra, leksika tilning eng jonli va o'zgaruvchan qatlamlaridan biri bo'lib, so'zlar orqali fikr, his-tuyg'u va ijtimoiy munosabatlar aks ettiriladi [6, S. 118–119].

Turkiy tillar tarixida Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari leksikologik tadqiqotlarning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu asar turkiy tillarning leksik boyligini ilmiy asosda jamlagan ilk va noyob manbalardan biri sanaladi. Asarda turkiy qavmlarning so'z boyligi, so'zlarning ma'naviy xususiyatlari, fonetik va grammatik xossalari, shuningdek, sinonimlar va ularning turlari haqida ma'lumotlar berilgan [7, S. 84–86, 112–113].

Mahmud Koshg'ariy so'zlarni tematik va semantik jihatdan tavsiflash bilan birga, ularning etimologiyasi, qo'llanilishi va stilistik xususiyatlariga ham e'tibor qaratgan. Asarda maqol va matallar, she'r satrlari va jonli nutq namunalari keltirilishi o'sha davrda mazkur so'zlar faol leksika tarkibida bo'lganini ko'rsatadi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida boy leksik va semantik materiallar jamlangan bo'lib, ular orasida evfemistik birliklar ham alohida o'rin tutadi. Evfemizmlar salbiy, noqulay yoki og'ir ma'noga ega so'zlar o'rniga yumshoqroq, madaniy me'yorlarga mos va xushmuomalaroq so'zlarni qo'llash orqali fikrni yetkazishga xizmat qiladi.

Masalan, tilimizda to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan «oldi» (o'ldi) so'zi o'rniga Mahmud Koshg'ariy lug'atida qadimgi turkiy tildagi «uchdi», «ketti», «yitti» kabi evfemistik birliklar qo'llanilganini ko'rish mumkin [8, S. 47–48]. Bu so'zlar o'lim tushunchasini to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, uni ramziy va bilvosita yetkazishga xizmat qilgan.

Xususan, «uchdi» evfemizmi «jon o'z tanasidan uchib chiqdi» degan ramziy ma'noda qush obrazi bilan bog'liq holda izohlanadi. Bu yerda inson jonining tanadan ajralishi qushning uchib ketishiga o'xshatilib, o'lim tushunchasi yumshoq va obrazli tarzda berilgan. «Ketti» so'zi esa «bu dunyodan ketdi» degan ma'no orqali insonning bu dunyodan o'tishi tushunchasini bildiradi. «Yitti» so'zi esa «jon yo'qoldi» degan ma'noda qo'llanilib, o'lim bilan bog'liq qayg'uli tushunchani to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, uning emotsional ta'sirini yumshatishga xizmat qilgan.

Qoraqalpoq tilida ham insonning ayrim salbiy xususiyatlarini to'g'ridan-to'g'ri atab ko'rsatmasdan, ularni yumshoq tarzda yetkazuvchi evfemistik birliklar uchraydi. Masalan, «bijiq adam» (ezma odam) birligi ko'p gapiradigan kishiga nisbatan qo'llaniladi. Bunday holda kishini to'g'ridan-to'g'ri «bijiq» deb atamasdan, uning nutqiy xususiyatini bilvosita bildiruvchi «tili uzun» (tili uzun) kabi evfemistik birlikdan foydalanish mumkin. Bu birlik kishining ko'p gapirish xususiyatiga to'g'ridan-to'g'ri salbiy baho bermasdan, uni bilvosita va yumshoq tarzda aks ettiradi.

Shuningdek, «aqli az» (aqli oz) evfemizmi ham to'g'ridan-to'g'ri qo'llaniladigan «aqmaq» (ahmoq) so'ziga nisbatan yumshoqroq ma'noga ega. Bu yerda kishining aqliy xususiyatiga salbiy baho to'g'ridan-to'g'ri berilmasdan, uning aqliy darajasining pastligi yumshoq shaklda bildiriladi [9, B. 45–52].

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, evfemistik birliklar xalqning madaniyati, diniy e'tiqodlari, axloq-odob me'yorlari va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, o'lim, insonning kamchiliklari yoki ijtimoiy jihatdan noqulay tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, ularni bilvosita va yumshoq tarzda yetkazish o'sha davr til madaniyatining xususiyatlarini ko'rsatadi.

Demak, Mahmud Koshg'ariy asarida aks etgan evfemistik birliklar faqat leksik almashtirish vositasi emas, balki turkiy xalqlarning madaniy dunyoqarashi, diniy-mifologik tasavvurlari, o'dob me'yorlari va ijtimoiy munosabatlarini bilish imkonini beruvchi lingvomadaniy manba hisoblanadi. Ular tilning nafisligi, obrazlilik va ijtimoiy-kommunikativ ta'sirchanligini ta'minlashda ham muhim o'rin tutadi.

Shu bilan birga, «olik» (o'lik), «awliye» (avliyo), «gor» (go'r), «komiw» (ko'mish), «beyit», «suyek» (suyak), «dene» (tana), «jerlew» (dafn etish), «ziyarat» (ziyosat), «qabir» (qabr) kabi so'zlar ham o'lim bilan bog'liq semantik guruhni shakllantiradi. Bu so'zlarning emotsional-ekspressiv bo'yog'i va inson psixologiyasiga ta'siri bir xil darajada emas. Ayrim so'zlar to'g'ridan-to'g'ri o'lim va dafn tushunchalari bilan bog'liq bo'lgani uchun tinglovchida sovuq va salbiy assotsiatsiyalar uyg'otishi mumkin. Shu sababli nutq jarayonida to'g'ridan-to'g'ri va emotsional bo'yog'i kuchli so'zlar o'rniga mazmunni yumshatishga xizmat qiluvchi evfemistik birliklar qo'llaniladi. Masalan, «olik» so'zi o'rniga «dene», «suyek», «awliye» o'rniga «ziyarat», «gor» o'rniga «qabir», «komiw» o'rniga «jerlew», «qoyiw» (qo'yish) kabi yumshoq

ma'noli so'zlarning qo'llanilishi uchraydi. Bu almashtirishlar o'lim va dafn bilan bog'liq tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri atashdan qochib, ularning emotsional ta'sirini pasaytiradi. Ba'zi hollarda «qábir», «gór» kabi emotsional bo'yog'i nisbatan sovuq so'zlar o'rniga «orin» (o'rin), «jay» (joy) kabi evfemistik nomlar qo'llaniladi. Bunday so'z almashtirishlar o'lim bilan bog'liq salbiy assotsiatsiyalarni kamaytirib, fikrni tinglovchiga xushmuomalaroq va yumshoqroq shaklda yetkazish imkonini beradi.

Shuningdek, «marhum» tushunchasi ham to'g'ridan-to'g'ri atalmasdan, «kelmeske ketken» (qaytmas bo'lib ketgan), «o dúnyalıq adam» (u dunyolik odam) kabi evfemistik so'z birikmalari orqali ifodalanishi mumkin. Masalan: «Uning ismini aytilmasdan, o dúnyalıq bo'lib ketdi» (M. Nizanov, 109-b.). Bu misolda kishining vafot etgani to'g'ridan-to'g'ri aytilmasdan, uning bu dunyodan ketgani bilvosita anglatiladi.

Xuddi shuningdek, «tabıt» (tobut) so'zi o'rniga «ağash at» (yog'och ot), «qábir» (qabr) so'zi o'rniga esa «keń saray» (keng saroy) kabi obrazli evfemistik birliklarning qo'llanilishi ham uchraydi. Bunday nomlar o'lim va dafn bilan bog'liq noqulay tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, ularni obrazli va yumshoq tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

Demak, o'lim bilan bog'liq evfemizmlarning asosiy pragmatik vazifasi — to'g'ridan-to'g'ri atalganda salbiy emotsional ta'sir uyg'otishi mumkin bo'lgan tushunchalarni yumshatish, tinglovchining his-tuyg'ulariga hurmat bilan munosabatda bo'lish va nutqning xushmuomalalik darajasini saqlashdan iborat. Bu evfemistik birliklar qoraqalpoq xalqining o'lim, marhum va dafn an'analariga oid milliy-madaniy tasavvurlari tilda aks etganligini ko'rsatadi.

Anatomik atamalar va fiziologik holatlar bilan bog'liq evfemizmlar ham qoraqalpoq tili leksikasidan o'rin olgan. Ular xushmuomala nutqda keng qo'llaniladi. «Dáret», «dáret sındırıw» (hojat, hojat chiqarish) ma'nosida «boyın jeńillep qaytıw» (yengillanib qaytish), «tualetke barıw» (hojatxonaga borish), «maydanlaw», «samallaw» (shamollash), «mádeniyat sarayğa barıw» (madaniyat saroyiga borish), «úlken (kishi) dáret» (katta (kichik) hojat) kabi birliklar ishlatiladi. Masalan: «Men shamalı sayabırlap alayın» (K. Sultanov, 119-b.).

Evfemizmlarning yana bir semantik guruhini insonning moddiy ahvoli, boylik va pulga munosabati, shuningdek, kambag'allik bilan bog'liq so'z va so'z birikmalari tashkil etadi. Qoraqalpoq tilida moddiy ahvoli past yoki kambag'al kishini to'g'ridan-to'g'ri «jarlı» (kambag'al) deb atash o'rniga, uning ahvolini yumshoqroq bildiruvchi «qoli qısqa» (qo'li qisqa), «qaltası juqa» (cho'ntagi yupqa), «qaltası tesik» (cho'ntagi teshik), «qaltasında iyt úrip tur» (cho'ntagida it hurib turibdi), «qoli kelte» (qo'li kalta), «qısqa jibi gúrmewge kelmey tur» (kalta ipi bog'lashga yetmay turibdi) kabi evfemistik birliklar qo'llaniladi.

Masalan, «Yıldan yilga qo'li yupqarib borayotgan bizni boy nima qilsin» (K. Sultanov, 39-b.) degan gapda kishining moddiy ahvoli pastligi «qoli juqarıp baratırğan» (qo'li yupqarib borayotgan) degan evfemistik birikma orqali anglatiladi. Bu yerda «jarlı» yoki «gedey» (kambag'al, gado) degan to'g'ridan-to'g'ri so'zlarni qo'llashdan qochib, kishining moddiy ahvolini nisbatan yumshoq va odobli tarzda yetkazish maqsad qilingan.

Xuddi shuningdek, «boy» tushunchasini bildiruvchi so'zlar o'rniga ham qoraqalpoq tilida yumshatish ma'nosidagi «úp», «oppıq» kabi evfemistik birliklar qo'llaniladi. Masalan, M. Nizanovning asarida: «Uchinchisi — mendan bir yosh kichik kursdoshim Qo'shqorov Sulton, u Taxtakopir tumanida raykomda ishlaydi. U ham "úp"lardan biri» (109-b.) degan misol keltiriladi. Bu misolda kishining boyligi to'g'ridan-to'g'ri atalmasdan, «úp» evfemizmi orqali ishora tarzida bildirilgan.

Demak, boylik va kambag'allik bilan bog'liq evfemizmlar kishining moddiy ahvolini ochiq atashdan qochib, uni yumshoqroq, odobliroq va bilvosita yetkazishga xizmat qiladi. Ular qoraqalpoq tilida so'zlovchining muloqot madaniyati, odob me'yorlari va kishini kamsitmaslikka intilishini aks ettiradi.

Nutqni evfemizatsiyalashning eng sodda va keng tarqalgan usullaridan biri — ellipsis. Yozuvda bu hodisa ko'pincha ko'p nuqta (...) orqali belgilanadi. Elliptik evfemizatsiya, ayniqsa, vulgar yoki odobga zid so'zlarni to'liq aytishdan qochish uchun qo'llaniladi. Bunday holda evfemistik ma'no gapning muayyan qismini tushirib qoldirish yoki uni senzuralash orqali yuzaga chiqadi. Og'zaki nutq jarayonida esa bu usul so'zni to'liq aytmay to'xtatish, intonatsiyani o'zgartirish, shuningdek, imo-ishora va boshqa noverbal belgilar orqali ifodalanadi. Masalan, «İsengen qoyım sen bolsań, Gúysegen awzıńdı ...» (Ishongan qo'yim sen bo'lsang, kavshangan og'zingni ...) (maqol) degan misolda salbiy mazmundagi so'zni to'liq atamasdan, nutqning uzilishi orqali uning ma'nosini tinglovchiga anglatish mumkin [10].

Evfemizatsiya usullari qatorida abbreviatsiya ham alohida o'rin tutadi. Bu masalaga ikki tilni qiyosiy tadqiq etgan olimlar Kenjebayeva to'xtalib, xitoy va qozoq tillarida evfemistik maqsadda abbreviatsiyadan faol foydalanilishini qayd etadi. Uning fikricha, bu tillardagi grafik tizimlarning xususiyatlari yozma nutqda evfemizatsiyani ifodalash usullariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Qoraqalpoq tilida ham abbreviatsiya keng qo'llaniladi. U turli funksional usullarga xos bo'lib, ayniqsa, publitsistik va badiiy matnlarda tez-tez uchraydi. Demak, abbreviatsiya faqat so'zlarni qisqartirib qo'llash usuli bo'lib qolmay, ayrim hollarda salbiy mazmundagi tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri atashdan qochish orqali evfemistik ma'no berishga ham xizmat qilishi mumkin. Ya'ni quloqqa yoqimsiz, qo'pol va odobga to'g'ri kelmaydigan so'kish so'zlarini matnda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasdan, ularni tushirib qoldirish va o'rniga ko'p nuqta (...) qo'yish orqali evfemistik ma'no ifodalanishi mumkin. Bunday usul o'quvchiga aytilmagan so'zning mazmunini kontekst orqali anglash imkonini beradi va shu bilan birga, qo'pol so'zni ochiq qo'llashdan saqlaydi.

Masalan, K. Karimovning asarida: «Ha, otangning... Biz quyida "suv keladi" deb ariqqa qaraymiz, ular esa ariqni ko'ndalang to'sib, suv ichib yotibdi», — deb so'kindi ikkinchisi (402-b.) degan parchada so'kish ma'nosidagi so'z to'liq berilmay, ko'p nuqta orqali tushirib qoldirilgan. O'sha asarda: «Otasining og'zini... Jantay botiringning, boshim yelkamda sog' turganda bunday pastkashlikka chidamayman» (K. Karimov, 406-b.) degan misolda ham qo'pol so'zni ochiq atashdan qochib, uning o'rniga ko'p nuqta qo'llanilgan.

Shuningdek, K. Sultanovning asarida: «Ha, otangning... degan qahrli so'kish eshitildi» (21-b.) degan gapda so'kish so'zining davomi ataylab tushirib qoldirilib, ko'p nuqta bilan belgilangan. Bu yerda ko'p nuqta faqat grafik belgi sifatida

emas, balki evfemistik vazifani ham bajarib, qo'pol so'zning mazmunini kontekst orqali anglatishga yordam beradi.

Ichkilikbozlik va spirtli ichimliklar bilan bog'liq evfemistik birliklar ham xushmuomala nutqda tez-tez qo'llaniladi. Qoraqalpoq tilida «araq» (aroq) so'zi o'rniga uni to'g'ridan-to'g'ri atashdan qochish va nutq odobini saqlash maqsadida «aq mámbet», «aq jorga» (oq yo'rg'a), «tentek suw» (telba suv), «abizámzám» (obi zamzam), «kewil ashar suw» (ko'ngil ochar suv) kabi nomlar ishlatiladi. Bu evfemistik nomlar ichimlikning o'zini ochiq atash o'rniga uning madaniy va vaziyatga oid ma'nosini yumshoqroq bildiradi.

Masalan, A. Turekeyeva asarida: «Soat tungi o'n ikkilarda Salamat kelib, "aq mámbet"ning karomati bilan eski qo'shig'ini boshladi» (124-b.) degan gapda «aq mámbet» evfemizmi aroqni anglatish uchun qo'llanilgan. Bu yerda ichimlikning to'g'ri nomi atalmasdan, uning o'rniga evfemistik nom ishlatilib, nutqning xushmuomalalik bo'yog'i saqlangan.

Shuningdek, M. Nizanov asarida: «Bir mahal tentek suw quyildi. O'qituvchining o'zi tomada» (75-b.) degan misolda «tentek suw» nomi aroq ma'nosida qo'llanilgan, «tomada» so'zi esa ichimlik ichgandan keyingi holatni anglatadi.

Navro'z bayramiga oid keltirilgan misolda ham ichimlikni evfemistik tarzda atash usuli uchraydi: «Navro'z bayramlarida kichikroq dasturxon yozilar edi. Albatta, idora, ya'ni ish joyi bo'lsa ham, "o'ttiz kun ro'zaning bir kun hayiti bo'lmaydimi?" deganlaridek, dasturxonda "kewil ashar" suvlar ham bo'lar edi» (M. Nizanov, 224-b.). Bu parchada «kewil ashar suw» degan evfemistik birikma ichimlikni to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, uni yumshoqroq va xushmuomalaroq tarzda bildirib turibdi.

Demak, ichkilikbozlik va ichimliklar bilan bog'liq evfemizmlar nutqda to'g'ridan-to'g'ri atashdan qochish, so'zning salbiy yoki qo'pol qabul qilinishining oldini olish va muloqot jarayonida xushmuomalalikni saqlash maqsadida qo'llaniladi. Ular xalqning an'anaviy madaniyati, odob me'yorlari va ichimlikka munosabatining tildagi aksini ko'rsatadi.

Sh. Seytovning asaridagi «Ollabilla! Ámirxan Nurlepestiń ne zakonnıy kúyew balası! Tursın qarındasıń degendi qashshaaan» (485-b.) degan misolda ham so'zlovchining emotsional holati va norozilik ohangi yaqqol seziladi. Bu misollardan ko'rinib turibdiki, badiiy matnda qo'pol va so'kish so'zlarini to'liq bermaslik, ularni ko'p nuqta bilan almashtirish evfemizatsiyaning grafik usullaridan biri hisoblanadi. Bu usul nutqning emotsional-ekspressiv bo'yog'ini saqlagan holda, o'quvchiga salbiy so'zlarni to'g'ridan-to'g'ri taqdim etmaslik imkonini beradi.

XULOSA

Qoraqalpoq tilidagi evfemizmlar nutqda tinglovchining his-tuyg'ularini ayash, so'zlovchining obro'sini saqlash, salbiy va noqulay axborotni yumshatib yetkazish kabi pragmatik vazifalarni bajaradi. Notqlik nutqida ular didaktika va allyuziya bilan birga matnning tarbiyaviy va badiiy ta'sirini kuchaytiradi. O'lim, boylik va kambag'allik, ichkilikbozlik mavzusidagi evfemizmlar hamda ellipsis, abbreviatsiya kabi usullar evfemizatsiya faqat leksik emas, balki sintaktik va grafik vositalar orqali ham amalga oshirishini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Олянич А. В., Копылова В. В. Лингводидактический дискурс // Дискурс-Пи. – 2015. – № 3–4 (20–21). – С. 155–157. – URL: https://www.ifp.uran.ru/dis/ed/ed_2654.html.
2. Қарақалпақ фольклоры. – Т. 77–87. – Нөкис: Илим, 2014. – URL: <https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3a09480f01.file>.
3. Преображенский С. Ю. Проблема межтекстовых связей в лингвистическом толковании художественных текстов: аллюзия и цитация // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. – Т. 8, № 4. – С. 788–793. – DOI: 10.22363/2313-2299-2017-8-4-788-793. – URL: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2017-8-4-788-793>.
4. Твердохлеб О. Г. Эвфемизмы в сфере устного народного творчества // Язык и культура. – 2016. – № 1 (33). – С. 82–94. – URL: <https://journals.tsu.ru/uploads/import/1387/files/033-082.pdf>.
5. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Toshkent: Sano-standart, 2018. – 184 b. – URL: <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/37028>.
6. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / отв. ред. В. Г. Костомаров. – Москва: Наука, 1977. – 310, [2] с. – URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006771478/.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк: I том / таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1960. – 498 б. – URL: <https://api.ziyouet.uz/uploads/books/10000014/uvOT5K2uMvvQtNQ.pdf>.
8. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк: II том / таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1961. – 427 б. – URL: <https://api.ziyouet.uz/uploads/books/10000014/uvOT5K2uMvvQtNQ.pdf>.
9. Омонтурдиев А. Ж. Эвфемик воситаларнинг функционал-услугий хусусиятлари: филология фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 1997. – URL: <https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/7791>.
10. Оналбаева А. Т., Орынханова Г. А., Аскарлова Г. С. Табу и табуированная лексика в казахском языке // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2020. – № 3 (73). – DOI: 10.51889/2020-3.1728-7804.24. – URL: <https://bulletin-philology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/115>